

Donald Loose

DEMOCRATIE op wankende bodem

Over de politiek en het politieke

Boom

Inhoud

Woord vooraf	9
Inleiding. Het wantrouwen regeert	13
<i>Verloren vertrouwen</i>	13
<i>De centrale thematieken</i>	15
<i>Overzicht</i>	20
1. Het politieke en de democratie	25
<i>Politiek zonder illusies: Machiavelli</i>	28
<i>De democratie volgens Claude Lefort</i>	42
2. Het ideaal van de rechtsstaat	69
<i>Hobbes en de politieke representatie</i>	72
<i>Rousseau en de volkswil</i>	77
<i>Kant en de dialoog van fenomeen en idee</i>	88
<i>Het rechtspositivisme</i>	104
<i>Een kantiaans constructivisme</i>	108
<i>De balans</i>	111
3. De crisis van het liberalisme en de teloorgang van de sociaaldemocratie	115
<i>Kants juridisch liberalisme</i>	116
<i>De crisis van het klassieke liberalisme</i>	119
<i>Het sociaalliberalisme</i>	123
<i>Het sociaal-politiek constructivisme</i>	132

<i>De implosie van het socialisme</i>	139
<i>De internationale context</i>	145
<i>Lessen voor de toekomst</i>	151
4. De hegemonie van het neoliberalisme	157
<i>Het ordoliberalisme</i>	158
<i>Neoliberalisme</i>	163
<i>De neoliberale ideologie</i>	171
<i>De media en de onzichtbare ideologie van het neoliberalisme</i>	187
<i>Contradicties en beperkte houdbaarheid van het neoliberalisme</i>	191
5. De terugkeer van het conflict	203
<i>Antonio Negri en het agonisme van Spinoza</i>	206
<i>Het politiek antagonisme van Carl Schmitt</i>	211
<i>Chantal Mouffe en de politieke paradox van de liberale democratie</i>	231
6. Populisme	253
<i>Nietzsche als profeet</i>	255
<i>De ambiguïteit van Tocqueville</i>	267
<i>Het actuele populisme</i>	273
<i>Intern-democratische correcties als alternatief</i>	291
<i>Het populisme als symptoom en wake-upcall</i>	299
7. Het politieke terugwinnen	305
<i>De actuele uitdagingen</i>	306
<i>Een kritiek van vertrouwen en de strijd om erkenning</i>	312
<i>Een kritiek van het politieke</i>	324
<i>'De jeugdigheid van het oude Europa'</i>	360
Epiloog	373
Noten	375
Bibliografie	393
Register van personen	405
Register van zaken	409

Ze staan er niet bij stil dat er in elke staat twee stromingen zijn: die van het volk en die van de elite; en dat alle wetten die gemaakt worden in het belang van de vrijheid het gevolg zijn van wrijvingen tussen die twee.

Niccolò Machiavelli, *Discorsi* 1, 4.

Woord vooraf

In een brief van 10 december 1513 aan zijn vriend Francesco Vettori, die zich in Rome een baantje had weten te veroveren, schetst Machiavelli de uitzichtloosheid van zijn bestaan nadat hij als persona non grata uit Florence was verbannen en de Medici hun suprematie over de stad terug hadden veroverd. Zijn ontgoocheling over de val van de republiek die hij had gediend, gaat gepaard met een onverzettelijke weerbaarheid. Natuurlijk hoopt hij via Vettori op een nieuw ambt, desnoods ‘een steen om te verrollen’, maar hij heeft zich alvast aan het schrijven gezet. Het wordt een klein boekje over soorten vorstendommen, later uitgegeven als *Il Principe*, dat iedereen nu als de aanzet tot de moderne politiek beschouwt. Tegelijkertijd is hij met de intellectuele jonge elite van zijn tijd in de Orti Oricellari van Cosimo Rucellai zijn *Discorsi* aan het uittesten. Uitgerekend in de tuinen van de villa aan de rand van de stad waar de grootvader van Cosimo de aristocratie tegen de republiek opruide, hangen de aristocratische jongeren nu aan de lippen van Machiavelli, die hen waarschuwt voor de dominantie van de Medici. ’s Ochtends heeft hij het druk met het bosbeheer en de vogelnetten op zijn bescheiden bezit in San Casciano. ’s Middags zit hij met gewone lui in de herberg te kaarten en triktrak te spelen om te vermijden ‘dat zijn hersenen beschimmelen’ en om op de hoogte te blijven van het reilen en zeilen in Florence. Maar ’s avonds legt hij zijn doordeweekse kleren af, die onder het slijk en het vuil zitten, en trekt hij zijn oude, ceremoniële staatsiegewaden aan om passend gekleed zijn studeerkamer te betreden. Daar wordt hij liefdevol ontvangen door de klassieken uit de oudheid en doet hij zich te goed aan de spijs die enkel en alleen van hem is en waarvoor hij geboren is. Die dialoog van de alledaag-

se banaliteit met de verheven traditie wees hem de weg die de politiek van de toekomst had te gaan.

Dit boek profileert zich in diezelfde spagaat: van een zorgwekkend heden enerzijds en de rijke traditie van de westerse moderne politieke filosofie anderzijds, in de hoop dat de dialoog tussen beide de democratische verworvenheden heroverft op de onmiskenbare actuele belaging van haar grondvesten. Menigeen zal zich vandaag de dag afvragen of het nog wel zin heeft zich te verdiepen in rechtsfilosofische traktaten over vrijheid, gelijkheid en kosmopolitisch wereldburgerrecht, nu Europa wordt overspoeld door migranten, die zich het liefst zo gauw mogelijk willen vestigen in een land dat zich via een gemanipuleerd referendum van datzelfde Europa heeft afgekeerd. Hebben we John Rawls' *A Theory of Justice* niet allang, samen met de hele Verlichting, als rationalistische utopie bij het oud papier gezet? Waarom zou je de tweeduizend bladzijden van Marcel Gauchets vierdelige studie *L'Avènement de la démocratie* doorploegen als in de Europese hoofdstad de daklozen op de stoep liggen en sociale dumping door de vlucht naar lagelonenlanden overal de regel wordt, terwijl de ondernemer in glossy blaadjes wordt verleid tot een buitenlands partijtje golf of een safari die als belastingaftrekbare busnesstrip kan worden verkocht? Als in een 'ontzettend gaaf land' de medicijnen en zorg ontbreken ten gevolge van neoliberale privatisering, terwijl multinationals uitblinken in het ontwijken en ontduiken van belasting in brievenbusfirma's, en de bonussen voor aandeelhouders van de grote banken in schril contrast staan tot het in rook opgegane pensioen van de gewone man. Is er onder die omstandigheden een weerwoord te verwachten dat van een andere orde is dan het groeiend populisme?

Het is in de huidige tijd hoognodig de basisbeginselen van de rechtsstaat te memoreren en de democratie in bescherming te nemen tegen de destructieve mechanismen die ze tegenwoordig zelf genereert. Pleidooien voor een slagvaardige 'illiberale democratie' door populistische leiders gaan gelijk op met de almacht van de vrije markt en de revanche van de verliezers van de mondialisering. De geschiedenis van de opbouw en de actuele dreigende afbraak van de westerse democratische regimes is een zaak die iedere staatsburger aangaat. Alle veroveringen van de westerse rechtsstaat zijn het gevolg van de strijd en het verzet van de kritische geest van minderheden tegen willekeur en machtsmisbruik. Ze zijn bevochten op een common sense die na langdurige kritiek uiteindelijk als onaanvaardbaar werd gebrandmerkt, maar zich in de samenleving wist te vestigen als vanzelfsprekend. Dat betekent gezinszins dat die veroverin-

gen definitief zijn en dat de formele spelregels volstaan om de democratie overeind te houden zonder de argwaan en de weerbaarheid van de burgers. *Podemos*, *Syriza*, *les gilets jaunes* of *Occupy* zouden er wellicht net zo goed een puinhoop van maken als ze het exclusief voor het zeggen hadden. Maar ze zijn belangrijke oppositionele krachten tegen een sluipend despotisme van de liberale markt, die de samenleving niet langer in politieke termen interpreteert.

Vorming, scholing en de bewustmaking van de essentie van het politieke in de huidige samenleving zijn de levensnoodzakelijke tegenhangers van ongestructureerd protest. Ze zijn het onmisbare compliment van een juridisch goed functionerend rechtsbestel. Het is en blijft daarom een opgave van de academische wereld om jaar na jaar de leidinggevende elite van de toekomst het fundamentele verschil bij te brengen tussen een utilistische calculus en een plichtenleer, tussen een destructief economisch waanbeeld van eigenbelang en de reële drijfveren van een zinvol bestaan. Als we de wereld willen veranderen, zullen we haar eerst anders moeten interpreteren. Jacqueline de Romilly, gerenommeerd helleniste, die haar leven lang de Griekse klassieke letteren doceerde, en in het bijzonder Thucydides' schets van de ondergang van Athene, noemt alle grote teksten eeuwig actueel. Niet alleen behandelen ze dezelfde grote thema's die vandaag ter discussie staan, ze zorgen ook voor de nodige afstand om ons van onze actuele blinde vlekken bewust te kunnen worden. Wie als joods meisje haar jeugd tijdens de Tweede Wereldoorlog doorbracht, weet wat politiek betekent. Wie zijn jeugd tijdens de glorierijke jaren na de Tweede Wereldoorlog mocht genieten, heeft stellig weinig reden tot klagen. Ook nu is het leven voor de meesten in West-Europa nog best aanvaardbaar, ondanks inleveren, aftoppen en negatieve groei, en een economische crisis van historische omvang door een wereldwijde pandemie. Alleen zijn 'de meesten' niet relevant voor wie om wat voor reden kansloos is en slinkt het aantal gegadigden van de collectieve welvaart jaarlijks ten voordele van een kleine elite die alle schaamte voorbij lijkt en 'gewoon doen' als mantra inzet om geen commentaar op haar privileges aan te hoeven horen. Waar het niet mogelijk is iets terug te geven van de vrijheid die je in het verleden in overmaat was gegund, daar is het doorgeven van de intellectuele rijkdom van die traditie aan de volgende generaties de enige uitweg. Ik hoop dat dit boek iets van de wijsheid van het verleden mag aanreiken aan de 'betere jeugd' van de toekomst.

Dank ben ik verschuldigd aan mijn Leuvense leermeester professor Urbain Dhondt, die me aan het eind van de woelige jaren zestig de wereld van Kant openbaarde. De ontmoeting met Claude Lefort herinnerde

me aan de kwetsbaarheid – maar tegelijk ook de weerbaarheid – van de vrijheid en de democratie. De gedachtewisseling met de collega's van de onderzoeksgroep Duitse Verlichting van de universiteit van Tilburg onder de leiding van Paul Cobben bood een unieke context om de uitzonderlijke vijftienvijftig jaren van de filosofie (tussen Kants *Kritik der reinen Vernunft* en Hegels *Phänomenologie des Geistes*) op de agenda te houden. Dankbaar ben ik ook voor de inbreng van de jonge onderzoekers en geëngageerde deelnemers van de studieweek over moderne politieke filosofie, georganiseerd door Judith Immink en Cees Zweistra in het Centre Erasme te Saint-Étienne-des-Sorts. Ze hebben me ervan overtuigd dit materiaal in boekvorm uit te geven. Luc de Wée dank ik voor het opschonen van een eerste versie. Heel in het bijzonder ben ik dank verschuldigd aan Jozef Waanders, hoofdredacteur *Filosofie-Tijdschrift*, en Laetitia Houben, rechtsfilosoof en jurist, die kritisch hebben meegelezen en de tekst van commentaar voorzagen. Uiteraard ligt de finale verantwoordelijkheid voor inhoud en teneur onverlet bij mezelf. Marc Beerens van Boom uitgevers Amsterdam en Michel Melenhorst dank ik voor de zorgvuldige eindredactie.

Inleiding

Het wantrouwen regeert

Verloren vertrouwen

Geen woord valt tegenwoordig in een politieke context zo vaak als ‘wantrouwen’. Het vertrouwen in de klassieke politieke partijen en in hun representativiteit van de samenleving neemt af. Daardoor staat onze democratische staatsstructuur onder druk. Maar wat ligt aan dit wantrouwen ten grondslag? Wellicht vooral de dominantie van een allesbepalende ideologie waar elk politiek beleid zich naar moet schikken: de neoliberale logica van de markt en de concurrentie, die zich mondiaal doet gelden. De geloofwaardigheid van een mogelijk politiek alternatief lijdt onder de onontkoombare compromissen met de gevestigde financiële en industriële macht. Dit heeft zich vertaald naar een juridische en maatschappelijke normativiteit die zich in de hoofden van de burgers heeft gevestigd als geldend maatschappijbeeld. Burgers en werknemers zijn net als ondernemers concurrenten van elkaar. De ‘derde weg’ van het sociaalliberalisme, die individuele vrijheid en sociale cohesie zou verzoenen, is rechts ingehaald. Met de val van de regimes in het voormalig Oostblok werd ook de westerse verzorgingsstaat als achterhaald beschouwd en ingeruild voor het triomferende zelfmanagement van de verantwoordelijke burger. De bestrijding van het neoliberalisme door populistische bewegingen en partijen drijft op de ontgoocheling van de verliezers en het wantrouwen tegen het politieke beleid bij de burgers. Bovendien gaan politieke partijen elkaar meer en meer alleen nog als onderlinge concurrenten in de strijd om de macht zien, ten nadele van een gemeenschappelijk maatschappelijk project. De carrière van de eigen partijleden, het imago in de media en het kortetermijndenken jagen het onderling wantrouwen aan en maken in meerdere Europese landen de regeringsvorming tot een kroniek van schaamteloze

onverantwoordelijkheid. De crisis van de democratie blijkt zo een crisis van het vertrouwen in de betekenis van de politiek, voor de samenleving en voor het individu.

De burger wantrouwt niet alleen de politici, hij is evenzeer zelf voorwerp van wantrouwen voor het politieke beleid dat meer en meer tot zelf-regulerende administratie verwordt. Het beheer van eigen welzijn door de verantwoordelijke individuele burger vereist een bureaucratisch apparaat dat fraude en inefficiëntie van de middelen opspoort en controleert. Komt de uitkeringsgerechtigde nog wel voor een uitkering in aanmerking volgens alle criteria? Is de werkonbekwame of gehandicapte dat nog steeds voor hetzelfde percentage? Kliklijnen bedreigen het recht op privacy en stimuleren onderlinge argwaan. Ethische codes moeten bedrijven, instellingen en individuen vooral indekken tegen mogelijke schadeclaims en vertalen solidariteit in beveiliging en afscherming voor andermans rechten. De burger wantrouwt de grootbanken en de pensioenfondsen, die hun spaargeld in rook lieten opgaan. Jarenlange verplichte bijdragen met vast rendement blijken plots een beursgenoteerde casinobelegging. Hoeveel vertrouwen verdient de overheid die een belastingsysteem in stand houdt waarin hardwerkende burgers de tekorten van de staatsschuld moeten compenseren, terwijl multinationals en multimiljonairs de belasting ontlopen? Instellingen die vroeger bij uitstek de sociale cohesie garandeerden, worden met argwaan bekeken. Vakbonden zijn zowel voor de overheid als voor de werknemer niet langer de bevoorrechte bemiddelaar. Is de kerk nog wel te vertrouwen als haar onderwijsinstellingen zich massaal aan kindermisbruik schuldig hebben gemaakt? Zijn de sportscholen en de kindercrèches nog betrouwbaar? De dreiging die van terrorisme, de drugsmafia en mensensmokkel uitgaat, breekt zowel het staatsgezag als de samenleving op. Welke vluchteling verdient nog opvang? Permanente controle van alle communicatie moet de bedreigde veiligheid herstellen door *big data tracking*. Maar zijn de experts die dat beheren zelf te vertrouwen? Hoeveel privacy geven we zelf dagelijks prijs aan bedrijven die ons daar vervolgens mee manipuleren? Hoeveel *fake news* circuleert er op de netwerken van de nieuwe (sociale) media?

Dit veelkoppige wantrouwen leeft onderhand mondiaal. Poetin bestookt niet alleen de Russische bevolking met leugens en propaganda, zijn regime doet er ook alles aan om de Europese Unie uit elkaar te spelen en verkiezingen waar ook ter wereld te manipuleren. Is de westerse alliantie nog wel betrouwbaar sinds Amerika's desastreuze Irakavontuur, dat een ondermijning van het geloof in het beleden democratische ideaal tot ge-

volg had, het Midden-Oosten ontregelde en overall autocratische regimes en moorddadige terreurorganisaties als is in het geweer bracht in reactie op het imperialisme van de Verenigde Staten? Hoe betrouwbaar kon het trans-Atlantische bondgenootschap nog zijn met een Amerikaanse president die contracten over klimaatbeheersing, vrijhandel of vrij verkeer naar eigen goeddunken opzegde? En hoe betrouwbaar als bondgenoot zijn nog de Europese staten die met het Visegrad-verbond vooral hun eigen weg willen gaan? Is de manipulatie van de rechterlijke macht door de Hongaarse, Poolse en Turkse uitvoerende macht geen afbraak van de democratie? Is Europa wel weerbaar genoeg als de Unie voortdurend bezig is met democratisch oplapwerk – het resultaat van alle gesloten compromissen en de uitgevaardigde halfslachtige sancties tegen eigen lidstaten? Hoe betrouwbaar is Groot-Brittannië nog na de Brexit? Hoeveel vertrouwen verdient de Europese Commissie die de eurocrisis via de trojka en haar liberale marktideologie heeft afgewenteld op de zwaksten in de samenleving? Hoe argwanend moeten we het nieuwe Russische imperialisme en het Chinese charmeoffensief naar het Vrije Westen inschatten? Staan de nieuwe ondemocratische en autocratisch bestuurde grootmachten klaar om dat ‘Vrije’ Westen op z’n plaats te zetten, zoals eertijds het genadeloze Sparta het door zelfvertrouwen verblinde Athene vernietigde?

De centrale thematieken

Dat alom aanwezige wantrouwen getuigt vooral van het teloorgegaane vertrouwen in de instellingen en de overtuigingen die de democratische rechtsstaat schragen. Het gaat in de politiek namelijk niet alleen om structuren en voorzieningen die de democratische processen formeel vanzelf waarborgen. Het gaat evenzeer om de geloofwaardigheid daarvan in de hoofden van de burgers, om de dominante overtuigingen in de burgermaatschappij (*civil society*), om het vertrouwen van de burgers in een gemeenschappelijke toekomst en het besef van een gedeelde verantwoordelijkheid. Een centrale stelling van dit boek is dat de neoliberale markteconomie en het populisme dit vertrouwen hebben ondermijnd en dat beide – al is het met verschillende oogmerken en op verschillende manieren – de argwaan die daarvan de consequentie is systematisch aanwakkeren. Daarbij versterken ze elkaar ongewild. Het neoliberalisme is gebaat bij een verbrokkeld politiek bestel, een machteloos en dus als onbetrouwbaar ervaren politiek en juridisch apparaat onder de dwingelandij